

Гончарук В. А.

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри української літератури,
українознавства та методик їх навчання,

Мусіч І. Ю.

студентка 41 групи факультету української філології,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
м. Умань, Україна

ІДЕЙНО-ТЕМАТИЧНИЙ ЗМІСТ І ПОЕТИКА ЧУМАЦЬКИХ ПІСЕНЬ

Неповторним ідейно-тематичним змістом і колоритом відзначаються чумацькі пісні, які виникли у давні часи. Чумацький промисел відомий нам десь із XV ст., а розквіт його припадав на XVIII – першу половину XIX ст. Чумаки торгували переважно рибою та сіллю, по які їздили на волах до берегів Чорного, Азовського морів і на Дон. На південь переправляли вони на своїх мажах хліб, солонину, шкіру, мед, віск, тютюн. Пізніше чумаками стали називати і візників, які наймалися перевозити на далекі відстані товари. Чумакуванням займалися представники різних верств населення, але найбільше – козаків і селян [2, с. 62].

Вчений М. Кушна, спираючись на історико-етнографічні праці сучасних дослідників, виділяє такі етапи розвитку чумацтва і визначає соціальні типи чумаків:

1. Виникнення торговельного промислу, який полягав переважно в торгівлі сіллю, привезеною купцями чи «солениками» з Криму (2-га половина XV – середина XVII ст.).

2. Становлення чумацького промислу (середина XVII – XVIII ст.). До складу чумаків входили козаки, козацька старшина, селяни.

3. Чумацтво як торгово-візницький промисел (XVIII – 2-га половина XIX ст.). Чумаки їхали на Дон за рибою, до Криму за сіллю, везли на продаж різноманітні товари, займалися перевезенням вантажів [3, с. 11].

Чумацький промисел зумовив виникнення своєрідної пісенності, що задовольняла естетичні смаки чумаків у різні періоди його розвитку, розповідала про умови їх праці, життя. Чумацькі пісні виникали у середовищі чумаків (їх сімей), швидко поширювались і співалися по всій Україні.

Пісні дають багатий пізнавальний матеріал щодо соціальної і психологічної характеристики самого чумацтва, особливостей його промислу. На думку І. Рудченка, пісенні твори чумаків «... розповідають про те, чого не в змозі висловити жодні стародавні фоліанти... В них такою мірою яскраво і повно відбилися не тільки дух чумацтва, але й склад його життя з характером побуту, вдачі, звичаїв і обрядів, що ці пісні повинні стати ґрунтом при вивченні оригінальної постаті українського торговця» [4].

Деякими своїми мотивами вони перегукуються з козацькими – в тій мірі, в якій виявляється схожість мандрівного життя козака й чумака (відірваність від домівки, труднощі й тривоги походу чи далекої дороги, згуртованість тощо). До того ж чумаки мали постійні зв'язки з запорозькими і донськими козаками. Запорожці проводили валки через небезпечні місця, захищаючи від татар і розбійників, у Великому Лузі в козацьких поселеннях чумаки з волами часто знаходили взимку притулок, рятуючись від негоди й голоду. В чумацьких піснях проявляється самотність і в ідейно-тематичному змісті, і в поетичній образності. Вони завжди несуть на собі виразний відбиток тих обставин, за яких виникали, розкриваючи специфіку чумацького побуту навіть у деталях. Так, наприклад, тільки в чумацьких піснях поряд із традиційним постійним епітетом «біла ручка» зустрічається «ручка-смоляночка», «смоляна ручка»; від розбійників чумаки відбиваються «ваговими дрюками», під голови кладуть «кленчасту важницю», у них «мальовані вози», «мережані ярма», «тернові занози»; чумакові, що помер у дорозі, роблять «домовину з рогожі», яму копають «притикою або сокирою», поминають «кулішем» і т. д. [4].

Розважливо-спокійно ллється пісенна розповідь про збори в дорогу: чумаки «покупили собі вози нові, поробили ярма кленові, поробили занози дубові...». Повільною манерою оповіди, що відповідала спокійній, терплячій натурі перевізника під час ретельної домашньої підготовки, пісня, констатує один

момент події (від задуму до виїзду) мінімальним використанням художніх засобів (без жодного емоційного вигуку, інверсією, повторами дієслів, оціночними епітетами), певною послідовністю подій правдиво відтворила організаційну роботу чумака, не лише торговця, а й майстра, з її завершальним етапом – від'їздом.

Чумацькі пісні, розповідаючи про психологічний настрій молодого хлопця напередодні або в момент від'їзду, використовують традиційні для козацької пісенності художні засоби. Мотиви жалю чумака за рідною домівкою, батьками, нареченою, жах перед відкритим простором степу, які передаються у формі особистих зізнань ліричних героїв, підсилюються символічними картинками природи – схиленим кущем калини, густої лози, вишенькою-черешенькою чи образами птахів: сивої зозуленьки, чорних галок, сивих гусей тощо. Чумацькі пісні відходять від урочистої піднесеності, ритуальності, з якою вирушають із дому козаки, зосереджують увагу на реалістичних моментах чумацького життя.

Образ шляху став провідним у піснях аналізованої тематичної групи: його відчують воли і бояться чумаки; «шлях-дорожка» стала для багатьох останньою можливістю вийти з важкого економічного стану; це і відкритий незахищений простір, що протистоїть оселі; можливість пізнати долю чи заробити грошей. Члени чумацьких сімей вважають від'їзд чумака відходом у потойбічний світ, тому прощаються з ним як із покійником. Чумацькі пісні про від'їзд чумака у дорогу послуговуються образною системою, художніми засобами, поетичними формулами козацьких пісень [3, с. 11–12].

*І ось чумацька валка в дорозі:
Вози риплять, ярма бряжчать,
Сірі воли ремигають,
За ними йдуть молоді чумаки,
Батіжками махають [1, с. 48].*

Звичайними, «буденними» словами створюється зрима картина, навіть чути оте рипіння і бряжчання завдяки багатому звукопису – алітерації на «р».

Така мальовничість зображення взагалі властива для чумацьких пісень. У більшості творів вона поєднується із драматизмом ситуацій, у які потрапляє

чумак: «вражі бусурмени» позаймали волів; несподівано напала орда – «порубала, посікла і у полон зайняла»; перекинулись мажі з сіллю; застала в степу «зима – лихая година»; похворіли воли – і чумак відстає від валки; нещасний випадок – «сіль голову розбила»; хвороба, смерть у дорозі і т. д. [1, с. 49].

Пісні про сутички чумаків з охочими до легкої наживи розбійниками («здобишниками», «комишниками») відзначаються героїчними мотивами. У такій ліро-епічній пісні про перемогу чумаків над ворогами образи чумаків розкриваються у процесі розвитку сюжетної дії. Відважні чумаки, взявши до рук «ваговії дрюки», перемагають численну розбійницьку ватагу («що їх сорок, сорок ще й чотири нас десяти не побили»). Чумацькі пісні опoетизували «отамана-батька», авторитетного і досвідченого чумака, сміливого, мудрого, ініціативного керівника, який добре знає військову і чумацьку справу. Іноді чумацький отаман виступав невразливим богатирем, «характерником» – срібний спис тільки згинається, вдарившись об його груди [5, с. 89].

Чумацькі пісні створили колективний образ валки з мужніми і сміливими чумаками, які характеризуються традиційними художніми засобами: оціночними епітетами, що вказують на вік героїв («молоді»), риси зовнішності («чорноброві») «чумаченьки». Честь, слава, мужність, героїзм властиві усім чумакам, які доблесно зустрічають смерть. Трагічні події розгортаються у місцях, безпосередньо пов'язаних із чумацькими маршрутами. Ліричний простір конкретизується топонімами Крим (характеризується традиційним епічним епітетом «превращий»), Перекоп, гідронімом Дон, традиційним виразом («бита доріженька»), які асоціюються з полем битви, потойбічним світом, ворожою територією з місцями солевидобутку [5].

Особливим драматизмом перейняті численні пісні про смерть чумака в дорозі. Емоційною наснаженістю з ними можуть зрівнятися хіба що пісні про горе чайки, дітей якої чумаки поварили в каші [1, с. 52].

Різні варіанти пісень розповідають про смерть козака-«зимовчака», який вирішив зайнятись чумацтвом, чумака-перевізника, який вмирає на рідній землі, повертаючись із Дону. Розповідь про смерть козака по дорозі до Лугу посилюється символічним образом пугача (провісника недолі, смерті) [5].

Емоційно схвильований тон пісні змінюється більш спокійним у трагічних картинах смерті чумака, що передаються характерними для чумацької пісенності художніми засобами й образами. Чумацькі пісні прагнуть за допомогою художніх деталей передати місце, час події, розкрити типові моменти чумацької обрядовості, показати ставлення чумака до смерті. Як і козацькі пісні, чумацькі ліричні твори, возвеличуючи смерть героя, вдаються до традиційних символів: червона калина, посаджена на могилі, символізує героїчну смерть, а зозуля – народну печаль за загиблєм [5]. Ці символи підкреслюють віковічну пам'ять про славного чумака, зв'язок живих із представниками потойбічного світу.

Нами встановлено, що з пісень постає образ чумака як людини мужньої, витривалої, стійкої, вірної товариству, життєлюбної. Торговельно-візницький промисел він сприймає, перш за все, як вільну працю, незалежність, потяг до волі, свободи, а вже потім розглядає як гідне матеріальне життя. Отже, чумацькі пісні відображають типові риси характеру, зовнішності, поведінки представників чумацтва – купців, козаків, селян, наймитів (фурщиків, паровичників), бурлаків у різні історичні етапи розвитку промислу. Відтворюючи багатоаспектне життя чумаків і їх сімей, вони продовжують традиції українських епічних, ліричних (історичних, родинно-побутових, козацьких, наймитських, заробітчанських, бурлацьких) творів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Данилевський Г. П. Чумаки / Г. П. Данилевський. – К. : Веселка, 1992. – 110 с.
2. Жигаленко О. Куди ведеш, Чумацький шлях? / Кн. для читання з укр. народозн. / О. Жигаленко. – Полтава : Полтавс. літератор, 1993. – 190 с.
3. Кушна М. З. Чумацькі пісні: генеза, художня своєрідність : 10.01.07 – фольклористика ; автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2000. – 29 с.
4. Рудченко І. Я. Чумацькі народні пісні / І. Я. Рудченко. – К., 1874. – 263 с.
5. Чумацькі пісні : пісенник / [упорядн. та передм. А. Іваницького]. – К. : Муз. Україна, 1989. – 247 с.